

в целом. Отмечается, что объективная природа права неразрывно связана с природным правом, которое закладывает основы для самосохранения человека и общества, указывая достойный путь развития и усовершенствование человеческого бытия.

Ключевые слова: социально-правовая ценность, природно-правовой тип правопонимания.

Kholodniuk S. Social and legal value of a human within natural law type of legal consciousness

The article deals with both theoretical and practical issues related to the study of social values and legal values of a human within natural law type of legal consciousness. It is emphasized that in the present conditions of human existence, despite the significant achievements in various spheres of social life, it is necessary to further study the issues related to the essential features of a human being, the definition of its role in the functioning of the legal system of a particular society. The attention is focused on the struggle for the right, which is inherent throughout history has worn humane character, harmonious flow of awareness of the value of the human person and of society as a whole. The article states that the objective nature of law is inextricably linked to the natural law, which lays the foundation for the survival of man and society, pointing to a decent way of development and improvement of human life.

Key words: social and legal value, natural law type of legal consciousness.

УДК 321 (091); 340 (091); 342 (092)

*Леся Вікторівна Худояр,
молодший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук*

**АКТИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ
В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ XVII–XVIII ст.**

Дослідження історії становлення й особливостей джерел права України в контексті вітчизняної правової традиції сприятиме відтворенню історичного процесу формування системи джерел вітчизняного права та удосконаленню і розвитку джерел сучасного українського права як системотворного елементу правової реальності загалом, і правової системи зокрема.

Гетьманщина визнається автономним державним утворенням зі своєю територією, військово-адміністративним устроєм та системою права. Як зазначає О. Горяга, протягом другої половини XVII–XVIII ст. козацька старшина поступово зосереджує у своїх руках значні владні повноваження у здійсненні адміністративно-управлінських функцій в Гетьманщині. Старшинські ради являли собою особливий станово-представницький орган Гетьманщини, в роботі якого брала участь козацька старшина. Порівняно із Загальною військовою радою вони мали кількісно менший, професійно підготовлений, спеціально підібраний склад учасників, що зумовлювало більшу ефективність їхньої роботи й сприяло перебиранню ними на себе функцій козацьких рад. Аналогічні процеси відбувалися і на місцевому рівні. У зв'язку із занепадом загальних козацьких рад та послабленням влади гетьмана, так звана урядова старшина поступово звільнилася з підпорядкування козацьким радам і зосередила в своїх руках значну частину владних повноважень в основних сферах державного управління: адміністративно-управлінській, господарській та фінансовій. Старшинські ради розширили свою компетенцію, отримали більшу самостійність у прийнятті владних рішень та втіленні їх у життя й регулювали відносини не лише між представниками козацького стану, а й між міщанами, селянами і духовенством. Козацька старшина поєднувала у своїх руках як цивільну, так і військову владу в країні. Генеральні й полкові Старшинські ради, полкові та сотенні уряди традиційно формувалися з старшинського прошарку [1, с. 11–12, 16].

Юридичною основою адміністративної діяльності гетьманських урядів були «стародавній військовий звичай», «давні права та вольності», рішення та нормативні акти генеральної та старшинської рад, а також запозичені правові норми русько-литовської та польської доби [2, с. 183].

Серед актів державного управління козацької старшини, що збереглися на сьогодні, найважливіше значення мають універсали, ордери, листи, інструкції, накази, які, як правило, містили імперативні норми.

Утім, слід наголосити, що в часи Гетьманщини не було чіткого розмежування законодавчої, виконавчої (адміністративної) та судової влади. Гетьманські уряди були наділені як законодавчими, так і адміністративними та судовими повноваженнями. Тому не було поділу нормативних актів на закони та підзаконні акти, в тому числі й на акти державного управління. Більшість актів державного управління (переважно універсали) мали силу закону, тобто вищу юридичну силу.

Слід погодитися з думкою П. Нюхіної, що більшість з універсалів мали ознаки індивідуального акта. Зокрема, універсали-привілеї варто віднести до актів правозастосування. Універсали-привілеї поши-

рювали свою дію на чітко визначений індивідуальний випадок, їх приписи створювали, змінювали чи припиняли суспільні правовідносини або права та обов'язки суб'єктів конкретних правовідносин. Проїзні та адміністративно-службові універсали частіше за все мали ознаки акта-директиви (розпорядчого акта). Так, проїзними універсалами, що мали одноразовий характер дії, встановлювався обов'язковий комплекс дій суб'єктам, щодо яких вони видавалися. Адміністративно-службові універсали, якими призначалися посадові особи, також мали розпорядчий характер. Проте значна частина універсалів мала нормативний характер. Фінансові, економічні, судові універсали діяли протягом певного часу щодо невизначеного кола осіб по всій території Гетьманщини та не обмежувалися одноразовим їх застосуванням. Тому козацькі універсали XVII–XVIII ст. є джерелами права [3, с. 113–114].

Однією з важливих особливостей адміністративного процесу в Гетьманщині були майже необмежені дискреційні повноваження (адміністративний розсуд) козацької старшини. Як видно зі змісту актів державного управління, у них не міститься жодного посилання на конкретну норму права. Джерелами права, на основі яких приймалися адміністративні рішення, були переважно правосвідомість, волевиявлення і «здоровий глузд».

Адміністративна влада трактувалась як різновид універсальної публічної влади, що реалізувалась через найавторитетніших козацьких ватажків і здійснювалась на підставі взаємно визнаних загально-обов'язкових правил та формально рівного правового статусу усіх козаків.

Відповідно до сказаного можна сформулювати такі принципи державно-управлінського (адміністративного) процесу Гетьманщини: правова рівність, охорона інтересів козацтва (пізніше козацької верхівки), публічність (офіційність), гласність, самостійність в ухваленні рішень, швидкість ухвалення рішень.

Державно-управлінську діяльність козацької старшини можна визначити як владну правоустановчу, правозастосовну, юрисдикційну й виконавчо-розпорядчу діяльність органів публічної влади, яка полягала у здійсненні проваджень щодо розгляду і вирішення індивідуально-конкретних справ з метою досягнення заздалегідь запланованих результатів.

Численні акти державного управління козацької старшини можна класифікувати за такими критеріями: формою вираження; юридичними властивостями; юридичними наслідками; змістом; характером дії щодо особи.

За формою вираження адміністративні акти козацької старшини поділялися на усні та письмові. Класифікувати усні акти не є можливим.

Преважна більшість адміністративних актів козацьких урядовців видавалась у письмовій формі й мала такі назви: універсал, оборонний універсал, стверджувальний універсал, устав, наказ, лист, ордер, інструкція тощо.

За своїми юридичними властивостями переважна більшість актів державного управління є індивідуальними актами. Як індивідуальні правові акти, вони мають такі загальні ознаки: спрямовані на врегулювання конкретних ситуацій, які вимагають юридичного вирішення; з їх допомогою відбувається встановлення, зміна або припинення юридичних прав і обов'язків учасників суспільних відносин в індивідуальному порядку; вони адресовані персонально визначеним суб'єктам; правові величини отримують у них об'єктивований вираз; є самостійним елементом у механізмі правового регулювання. Такі акти не містили норм абстрактно-узагальненого змісту та загальної дії, а містили «модель» конкретного рішення або «індивідуальні правила поведінки» [4, с. 74–73].

Прикладом індивідуальних управлінських актів можуть слугувати: універсал переяславського полковника І. Мировича про затвердження бубнівським сотником Д. Деркача від 27 червня 1693 р. [5, с. 301–302]; універсал київського полковника К. Мокієвського про дозвіл хорунжому Київського полку С. Солонині побудувати млин в селі Літках від 20 лютого 1696 р. [6, с. 548]; універсал миргородського полковника Д. Апостола про підтвердження імунітету мірошника полтавського полкового писаря О. Чуйкевича щодо непритягнення його до повинностей й сплати податків [6, с. 565].

До поодиноких актів абстрактно-узагальненого змісту можна віднести універсал чернігівського полковника Я. Лизогуба від 13 вересня 1690 р. про надання права всім мешканцям полку займати та обробляти порожні землі, які були відібрані у польської шляхти [5, с. 296–297]; дозвіл військового підскарбія Р. Ракушки від 15 квітня 1664 р. заснувати глухівський цех котлярів, ковалів, слюсарів та димарників й універсал глухівського уряду від 23 червня 1664 р. про його утворення [6, с. 531–532]; наказ полтавського полковника І. Левенця кобеляцькому сотникові не дозволяти особам різного чину без гетьманського дозволу переходити у підданство до державців від 5 жовтня 1701 р. [6, с. 595]; універсал стародубського полковника П. Рославця про встановлення кордонів між Почепівською та Мглинською сотнями Стародубського полку від 2 липня 1664 р. [6, с. 605–606]; універсал стародубського полковника Г. Карповича про виключне право соляників міста Новгородка продавати в місті сіль вроздріб, з розпорядженням московським купцям продавати сіль лише оптом, під загрозою втрати ними товару у випадку роздрібною торгівлі від 2 січня 1680 р. [6, с. 617].

За дією у часі адміністративні акти урядової старшини були переважно разові, відома досить невелика кількість актів тривалої дії. Територіальна дія актів державного управління поширювалась як на всю територію Гетьманщини, так і на її окремі адміністративно-територіальні одиниці.

За юридичними наслідками адміністративні акти генерального, полкових та сотенних урядів поділялися на оборонні, правоконстатуючі (правопідтверджуючі), правостановлюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі, зобов'язуючі, заборонні, правоуповноважуючі, правопоновлюючі та такі, що містять відмови. Прикладом *зобов'язуючих* актів є: наказ посланого від гетьмана І. Мазепи І. Биховця містам про оборонні заходи [5, с. 308–309]; універсал генерального обозного І. Гулака отаманам про захист монастирських маєтностей від 18 грудня 1670 р. [6, с. 532–533]; лист реєнта Військової канцелярії П. Орлика дівичькому сотникові з передачею наказу гетьмана залучити підданих Чернігівсько-Єлецького монастиря з села Авдієвки на допомогу містечку Салтиковій Дівиці від 13 січня 1707 р. [6, с. 537]; універсал ніжинського полковника І. Обідовського щодо утримання розташованих у Мринській сотні компанійців підсусідками та тяглими людьми від 29 жовтня 1698 р. [6, с. 582].

Прикладом *заборонних* актів є: універсал чернігівського полковника Я. Лизогуба від 4 вересня 1687 р. про заборону стрільцям чернігівського полку чинити перепони отаману стрілецькому С. Моцару у полюванні на звірів у лісах на території полку [5, с. 283]; лист стародубського полковника М. Миклашевського до козаків села Долматова про заборону чинити перепони селянам у користуванні земельними наділами, які їм належать на праві власності від 18 квітня 1690 р. [5, с. 295–296]; лист полтавського полковника І. Левенця кобеляцькому сотнику із заборною без його відома звільняти цехових та посполитих від повинностей від 5 жовтня 1701 р. [5, с. 321]; універсал полковника П. Полуботка стрільцям Чернігівського полку, яким заборонялося стрільцям вимагати у посполитих селян харчі та спиртні напої від 9 травня 1705 р. [5, с. 323]; універсал стародубського полковника І. Скоропадського стрільцям Мглинської сотні, яким заборонялося стрільцям встановлювати повинності для посполитих без його дозволу від 11 лютого 1708 р. [5, с. 329]; універсал лубенського полковника Л. Свічки про заборону залучати підданих Лубенського Мгарського монастиря, що живуть біля монастирських Вовчанських млинів, до виконання повинностей разом із жителями села Вовчка на користь міста Лубни від 1 січня 1692 р. [5, с. 559–560].

Прикладом *правостановлюючих* актів є універсал лубенського полковника Д. Зеленського про надання значному військовому товаришеві П. Кулябці військового лісу від 1 жовтня 1708 р. [6, с. 562–563]; універсал миргородського полковника Д. Апостола про надання голтвянському сотникові М. Івановичу села Броварки від 15 травня 1688 р. [6, с. 563–564]; універсал ніжинського полковника В. Золотаренка про надання Макошинському Микільському монастиреві військової частки прибутків з млина Чалого, розташованого на Сосницькій греблі, на річці Убеді від 24 вересня 1660 р. [6, с. 571]; універсал прилуцького полковника І. Стороженка Д. Безпалієнку та С. Голявеєнку, яким надавалося їм право збирати усі прибутки, з побудованого ними млина від 25 квітня 1688 р. [6, с. 600].

Підтверджуючими актами є стверджувальний універсал ніжинського полковника С. Забіли Омбиському монастирю, в якому підтверджується право власності монастиря на земельні угіддя від 31 травня 1688 р. [5, с. 289]; універсал чернігівського полковника Я. Лизогуба від 26 січня 1689 р. осавулу Чернігівського полку В. Устимовичу про підтвердження права власності на його маєтності [5, с. 291]; універсал лубенського полковника Л. Свічки, що стверджує право М. Гамалії на володіння лісом, конфіскованим у Я. Кривоуста від 12 березня 1699 р. [5, с. 311–312]; універсал чернігівського полковника Ю. Лизогуба значному військовому товаришу пану А. Товстолісу про підтвердження права володіння селами Слобідка і Буда з ґрунтами від 10 травня 1699 р. [5, с. 313–314]; універсал генерального обозного П. Забіли та генеральних суддів І. Самойловича та І. Домонтовича про підтвердження прав Рихлівського Микільського монастиря на села Будище, Городище і Вишеньки від 30 березня 1672 р. [6, с. 533–534]; універсал київського полковника П. Хмельницького про підтвердження прав Київського Пустинного Михайлівського монастиря на село Павловичі від 8 серпня 1656 р. [6, с. 545]; універсал лубенського полковника І. Сербина про підтвердження прав лубенського музичного цеху від 25 жовтня 1672 р. [6, с. 551].

До *правозмінюючих* актів можна віднести лист київського полковника К. Солонини до ректора Київського колегіуму Ф. Гугуревича про передачу Братському монастиреві сіл Косачівки та Лутави від 1 жовтня 1687 р. [5, с. 283–284]; наказ полтавського полковника Ф. Жученка жителям, що мешкають біля річки Тростянець, про їх перехід у підданство Полтавського монастиря, яким відтепер належить виконувати одноденну панщину на його користь від 16 вересня 1688 р. [6, с. 593–594]; наказ чернігівського полковника Я. Лизогуба про повернення у підданство вільних селян села Шибиринівки козацькому старшині А. Жлобі від 7 серпня 1691 р. [5, с. 299–300]; наказ лубенського полковника Л. Свічки роменським отаманові і війту про передачу посполитих села Оксютинців згідно волі гетьмана в послушенство Н. Синдоровському та не притягнення їх до міських повинностей від 21 липня 1688 р. [6, с. 555–556].

До таких, що містять *відмови* можна віднести універсал перяславського полковника Л. Полуботка про повернення до послушенства підданих Київського Печерського монастиря, які вийшли з монастирської маєтності Бузукова на проживання в села Іркліївської та Кропивнянської сотень [6, с. 587].

Прикладом *правопоновлюючого* акта є універсал генерального судді та наказного гетьмана М. Вуяхевича про недоторканність маєтностей і прибутків з них шляхтича, військового товариша, А. Григоровича від 17 травня 1689 р. [6, с. 536–537]; універсал переяславського наказного полковника, полкового обозного, С. Томари в Бубнівську сотню про підтвердження на посаді бубнівського сотника Д. Деркача, що повернувся зі шведського полону від 18 липня 1707 р. [6, с. 591–592].

До *оборонних* актів слід віднести: оборонний універсал кошового отамана Г. Івановича Лубенському Мгарському монастиреві на захист прав монастиря біля річки Самари від 18 червня 1684 р. [6, с. 540]; оборонний універсал самарського полковника (військової Сівери) М. Каляненка Лубенському Мгарському монастиреві на Самарський стан від 12 квітня 1688 р. [6, с. 541]; оборонний універсал ніжинського полковника А. Мартиновича козацці Авдотії з дітьми на млин із прибутками від 14 березня 1667 р. [6, с. 573].

За замістом акти державного управління урядової старшини поділялися на такі: військові – регламентували широкі кола військових відносин, матеріальне забезпечення війська та порядок взаємодії військових з цивільним населенням; політичні – регулювали внутріполітичні відносини Гетьманщини; фінансові – регулювали податкову сферу, порядок стягнення зборів, обіг грошової одиниці; економічні – регулювали питання у сфері торгівлі, виробництва та ремісництва, ведення господарської діяльності, користування природними ресурсами; акти, що регулювали відносини власності (їх переважна більшість) – у сферах земельної власності та власності на природні об'єкти та ресурси, спільної та колективної власності, власності на товари, худобу та виробництво; акти, присвячені поштовому зв'язку, охороні та ремонту важливих об'єктів (гребель, млинів), культових споруд і монастирів, а також безпеці і благоустрою міст; акти, що регулювали релігійні відносини (переважно торкалися купців-іновірів); акти, що регулювали адміністративно-службові відносини.

Таким чином, на нашу думку, акти державного управління козацької урядової старшини гетьманщини слід визнавати важливими джерелами права, оскільки вони мають такі ознаки: приймалися й забезпечувалися компетентним органом та державним примусом; були офіційними актами волевиявлення суб'єктів владних повноважень; мали владний і переважно самостійний характер; виступали як юридичний факт; регулювали всі важливі суспільні відносини в сфері державного управління. Акти державного управління козацької старшини разом з актами гетьманів становили окрему, найбільшу й основну за кількістю правових актів підсистему в системі джерел права Гетьманщини.

Використані джерела

1. Горяга О. В. Соціально-правовий статус козацької старшини гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О. В. Горяга. – О., 2009. – 19 с.
2. Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час) : навч. посіб. / І. Я. Терлюк. – К. : Атіка, 2006.
3. Нюхіна П. О. Козацькі універсали XVII–XVIII ст. : історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / П. О. Нюхіна. – К., 2011.
4. Минникес И. А. Об индивидуальной правовой норме и индивидуальном правовом регулировании / И. А. Минникес // Российский юридический журнал. – 2009. – № 5. – С. 69–74.
5. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Черніг. іст. музей ім. В. В. Тарновського, Канад. ін-т україн. студій Альберт. ун-ту, Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського ; упоряд. С. Павленко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007.
6. *Універсали* Івана Мазепи. 1687–1709. Ч. II / упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич. – К. ; Л. : НТШ, 2006.

Худояр Л. В. Акти державного управління козацької старшини в системі джерел права Гетьманщини XVII–XVIII ст.

Досліджено та охарактеризовано акти державного управління козацької старшини, визначено їх місце в системі джерел права Гетьманщини.

Ключові слова: Гетьманщина, джерела права, адміністративний процес, адміністративні акти, акти державного управління, правосвідомість, текстуальні джерела права.

Худояр Л. В. Акты государственного управления казацкой старшины в системе источников права Гетманщины XVII–XVIII вв.

Исследованы и охарактеризованы акты государственного управления казацкой старшины, определено их место в системе источников права Гетманщины.

Ключевые слова: Гетманщина, источники права, административный процесс, административные акты, акты государственного управления, правосознание, текстуальные источники права.

Hudoyar L. Acts hetmans governance of the Cossack officers in the system of legal sources Hetmanat XVII–XVIII centuries

Highlights the system features and sources of law of the Hetmanat. Acts hetmans governance in the system of legal sources Hetmanat was the autonomous subsystem of active at that time in the Ukrainian lands of complex set of sources of law Sources of law Hetmanat.

Key words: Hetmanat, sources of law, administrative procedure, administrative acts, acts of government, legal awareness, textual sources of law.